ԱՊԱԳԱ
Հանդես

APAGA
Quarterly

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական եռամսյա հանդես
An International Journal of Oriental Studies

تاریخ پزشکی ارمنیان

ISSN 1682-5438

Համար 80 Մարտ , 2020 թ.

No. 80, March 2020

ԱՊԱԳԱ No. Համար 80, մարտ 2020 APAGA

March

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական միջազգային եռամսյա հանդես

An international Quarterly Journal of Oriental studies

Արտոնատեր, Հրատարակիչ եւ Գլխավոր խմբագիր

License-holder, Publisher & Editor-in-Chief

էդ. Բաղդասարյան / Ed. Baghdasarian,

Փոստարկղ համար 15875-9488 Թեհրան-Իրան

POBOX No. 15875-9488 Tehran – Iran

WEB: www.ApagaOnline.com and www.apagamonthly.4t.com

E-mail: apaga98@hotmail.com **ISSN 1682-5438**

Բովանդակություն

Հայերեն ՀԱՅԱՍՏԱՆ. ՄԱՅԻՍ,1920 ԹՎԱԿԱՆ

Անգլերեն Հայ բժշկության պատմություն - 1

Պարսկերեն Շահնամեն և հայ գրականության ապագան

CONTENTS

Armenian Armenia, May, 1920

English History of the Armenian Medicine - 1

Persian Shahnameh and th efuture of the Armenian literature

- Հոդվածների հեղինակների կարծիքները կարող են չհամընկնել խմբագրության տեսակետներին:
- Արտատպության դեպքում հղումը «Ապագա»-ին պարտադիր է:
- Ստացված հոդվածները չեն գրախոսվում և չեն վերադարձվում:

Subscriptions: $ 20 per year Գինը 10000 ռիալ

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ. ՄԱՅԻՍ,1920 ԹՎԱԿԱՆ

Խմբագիր՝ Հասմիկ Պետրոսյան

(1)

ՀԱՄԱԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԸՆԴՎԶՈՒՄԸ 1920 Թ. ՄԱՅԻՍԻՆ ԵՐԿՈՒ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆ

1920 թվականի մայիս:

Այդ ժամանակից անցել է 100 տարի:

Հայաստանի առաջին հանրապետության դաշնակցական ղեկավարները իրենց իշխանությունը սկսեցին մեծ խոստումներ տալով թե ամեն ինչ կանեն երկրի քայքայվաց տնտեսությունը վերականգնելու,սովը հաղտահարելու, տասնյակ հազարավոր որբերի ու գաղտականների վիճակը թեթևացնելու, կարգն ու կանոնը հաստատելու, հանցագործությունները կանխելու համար:

Կառավարության այդ խոստումների մեջ գլխավոր շեշտը դրվում էր հրչակված անկախությունը ամրապնդելու վրա:

***

Երկրի ներքին կյանքը կայունացնելու, կարգ ու կանոն հաստատելու գործում Հայաստանի հանրապետության դաշնակցական կառավարության ձեռնարկած միջոցառումները դրական արդյունք չէին տալիս, չնայած, որ այդ ուղղությամբ ընդունվել էին բազմաթիվ որոշումներ: Դրանք ինչպես նաև կառավարության անդամների ամպագորգոռ խոսքերն ու խոստումները, չէին ամրապնդվում գործով:

Ավելի ու ավելի էր խորանում այն անջրպետը, որ ստեղծվել էր կենտրոնական իշխանության և ժողովրդի միջև: Գավառներում չէին կանխվում ապօրինությունները: Ասպարեզը մնացել էր մի խումբ բախտախնդիր անձանց ձեռքին, որոնք անարգել կերպով զբաղված էին հարստահարմամբ ու մարդկանց նկատմամբ բռնությունների գործադրմամբ:

Մեծանում էր սովից մահացած մարդանց թիվը: Այսպես, Օրինակ, Ապարանի շրջանում 1919թ. ծնվել էր 212 մարդ, մահա-

ցել էր 1285 մարդ(Վլադիմիր Պետրոսյան. ԱՊԱՐԱՆԻ ԱՆՑՅԱԼՆ ՈՒ ՆԵՐԿԱՆ,Երևան,1960 էջ 10):

Ահա, այսպիսի պայմաններում լցվել է Հայաստանի աշխատավոր բնակչության համբերության բաժակը և նա 1920 թ. մայիսին ընդվզել է իշխանությունների հակաժողովրդական քաղաքականության և ապօրինի գործողությունների դեմ:

Համաժողովրդական ընդվզումը մեր պատմագրության մեջ հիշատակվում է որպես «1920 թ. մայիսյան ապստամբություն» և դրան տրվել է գնահատական:

Առաջին. Դաշնակցության գործիչներն ու գաղափարախոսները դա գնահատում են որպես Սովետական Ռուսաստանի աջակցությունից օգտվող հայ բոլշևիկների դավաճանություն:

Երկրորդ. Հայ կոմունիստներն էլ ձգտում էին են դաշնակցության իշխանության անհեռատես քաղաքականությունից զզված ժողովրդի տարերային շարժումը դարձնել երկիրը կործանումից փրկելու միջոց:

Այս գնահատականներից ո՞րն էր ճիշտ:

Հայաստանի հանրապետության դաշնակցական կառավարության վարած ամբողջ ներքին ու արտաքին քաղաքականության բուն էությունը, դրա օբյեկտիվ գնահատականը փաստում են, որ անպայման ճիշտ էր երկրորդ գնահատականը:

Իսկ ինչո՞ւ էր ճիշտ:

1920 թ. ապրիլի 28-ին Ադրբեջանում հռչակվել էր սովետական իշխանություն: Դա նշանակում էր, որ Անդրկովկասում նորից հաստատվում էր Ռուսաստանը, այս անգամ՝ սովետական իշխանության տեսքով: Ստեղծված այսպիսի պայմաններում Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումն անպայման կնշանակեր ունենալ Ռուսաստանի նման հզոր դաշնակից, այն էլ այն դեպքում, երբ քեմալական Թուրքիան բացահայտորեն հանդես էր գալիս Հայաստանն ոչնչացնելու դիրքերից:

Իսկ ի՞նչ էր լինելու, եթե Հայաստանում չհաստատվեր սովետական իշխանություն:

1920 թ. հետագա ամիսներին տեղի ունեցած իրադարձությունները պերճախոս փաստեցին, որ Հայաստանը, դաշնակցական կառավարության վարած անհեռատես քաղաքականության հետևանքով զրկվել էր Ռուսաստանի նման հզոր երկրի հետ դաշինքից, հայտնվել էր միջազգային մեկուսացման մեջ և կորց-

րել հսկայական տարածքներ, ավելի քան 35.000 քառ. կմ: Հայ ժողովրդի գլխին թափվեցին նոր դժբախտություններ:

Ահա, այս ամենն էլ հաշվի առնելով, համոզված կարելի է ասել, որ հայ կոմունիստները ճիշտ էին, երբ ստեղծված վիճակից դուրս գալու միակ ելքը տեսնում էին Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումը և այդ միջոցով Ռուսաստանի հետ դաշինք կնքելը:

Այո, կոմունիստները ճիշտ էին այսպիսի ելք տեսնելու համար:

Անհրաժեշտ եմ համարում նաև ընդգծել հետևյալը:

Հայաստանի հանրապետության դաշնակցական կառավարությունը, իրավունք չուներ մայիսմեկյան խաղաղ ցույցերը ճնշել և մեծ արյունահեղություն կազմակերպել: Ավելին Հայաստանի և նրա ժողովրդի անվտանգության շահերից ելնելով դաշնակցական կառավարությունն պարտավոր էր այսպես կոչված դաշնակիցների մոտ չցուցադրեր իր որդեգրած հակառուսական, հակասովետական քաղաքականությունը :

Ադրբեջանում սովետական կարգերի հաստատումից հետո տեղի ունեցած իրադարձությունների վերլուծությունը բերում է այն համոզման, որ Հայաստանում ևս պետք է հաստատվեր սովետական իշխանություն:

Իմ տեսակետով, դաշնակցական կառավարությունը, իր կորպորատիվ շահերից ելնելով, չի կարողացել ճիշտ գնահատել ստեղծված իրավիճակը և որդեգրել է մի անմիտ ու վտանգավոր քաղաքականություն: Դաշնակցական կառավարությունը գերադասել է պահել իր իշխանությունը և շարունակել է սիրաշահել դաշնակից տերություններին ու բռնեց Հայաստանի ու հայ ժողովրդի շահերը զոհաբերելու ոչ մի արդարացում չունեցող ուղին:

Այսպիսի քաղաքականությամբ դաշնակցական կառավարությունն ավելի է խորացրել առճակատումը Սովետական Ռուսաստանի հետ:

ՄԱՅԻՍՄԵԿՅԱՆ ՑՈՒՅՑԵՐԸ

Անցած տասնամյակներում, մայիսյան իրադարձությունների մասին ինչպես Սովետական Հայաստանում, այնպես էլ արտասահմանում գրվել են բազմաթիվ գրքեր, հրապարակվել են փաստաթղթերի ժողովածուներ ու հուշագրություններ, որոնք հարկ չեմ համարում այստեղ վկայակոչել:

Ուստի միայն կամենում եմ անդրադառնալ հետևյալ հարցին:

Ի՞նչ է իրենից ներկայացնում այսպես կոչված մայիսյան ապստամբությունը:

Սոցիալիստական շարժո՞ւմ էր, թե՞ հրահրված էր դրսից:

Այս ամենը բացառվում էր, որովհետև Հայաստանում չկար զարգացած արդյունաբերություն: Հետևապես չկար նաև ուժեղ բանվոր դասակարգ, որը կարողանար ղեկավարել սոցիալիստական շարժումը: Բացառված էր նաև դրսի ազդեցությունը:

Իրադարձությունների վերլուծությունը բերում է այն համոզման, որ 1920 թ. մայիսին տեղի ունեցածը ժողովրդի զայրույթի հուժկու պոռթկում էր, որի դեմ դաշնակցական կառավարությունն ոտքի է հանել Հայաստանի բնակչության մեծամասնության մոտ զզվանք ու սարսափ ստեղծած մաուզերիստ-ավազակախմբերին:

Ժողովրդի զայրույթի հասունացմանը նպաստել էր ոչ միայն դաշնակցական կառավարության անհեռատես քաղաքականությունը, այլև այն, որ նա չէր ազատվել ֆիզիկական բնաջնջման վտանգից: Վերջին հանգամանքից էլ թելադրված, ժողովուրդն աչքի առջև ունենալով պատմական փորձը, նորից կանգնել է ընտրության առջև՝ ո՞ւմ օգնությամբ փրկվել՝ Ռուսաստա՞նի, թե՞ Արևմուտքի:

Հայաստանում զարգացող իրադարձությունները, տեղի ունեցող ապօրինությունները, թալանը, մաուզերիստների անզուսպ հանցագործ արարքները, չհաղթահարվող սովը, կյանքի բոլոր ասպարեզներում շարունակվող անկումը, կառավարության սին խոստումները ժողովրդի մոտ արագորեն գցում էին կառավարության և դրա ղեկավար կուսակցության հեղինակությունը:

Եվ փաստորեն 1920 թ. մայիսին ժողովրդական զայրույթի ուժգին պոռթկումը հարկավոր է ոչ թե վերագրել կոմունիստների քարոզչությանը, ինչպես փորձում են ներկայացնել դաշնակցութ-

յան գաղափարախոսները, այլև կառավարությունը ղեկավարող դաշնակցության հակաժողովրդական քաղաքականությանը, նրա դեմ համաժողովրդական ատելության ու զզվանքի ուժեղացմանը:

Ժողովրդի ատելությունը վաստակած դաշնակցական կառավարությունը, դիմել է դեմագոգիայի, 1920 թ. մայիսի մեկին կազմակերպելով Մայիսմեկյան տոնակատարություն: Իշխանությունն առաջին անգամ նշում էր Մայիսի մեկը: Այս առաջին տոնակատարության մասին վկայում է նաև Ա. Խատիսյանը: Նա հայտնում է, որ չնայած ցուցարարների առջևով ընթացող ավտոմեքենայի վրա դրվել էր Լենինի նկարը, բայց բոլշևիկյան ոգով արտասանված ճառերը ժողովուրդն ընդունել է սառնությամբ:

Մայիսի մեկի տոնակատարության օրն Երևանում հանգիստ է անցել: Վստահ դրանից, կառավարությունը հաջորդ օրը իջեցրել է հացի չափաբաժինը: Մայիսի 3-ին սովյալ բազմությունը Երևանում փողոց է ելել: Սկսվել է անկազմակերպ ցույց: Կանայք ավերել են Աստաֆյան (այժմ՝ Աբովյան) փողոցի վրա գտնվող հացի փռերն ու խանութները:

Մայիսմեկյան խաղաղ ցույցեր եղան նաև Կարսում, Սարիղամիշում, Քավթառլույում, Դիլիջանում, Նոր Բայազետում: Այս ցույցերը, թեև ունեին հակակառավարական բնույթ, բայց դրանց մասնակիցներն երբեք բռնությունների չեն դիմել:

Մայիսմեկյան տոնակատարությունն Ալեքսանդրապոլում ղեկավարում էին բոլշևիկները: Ալեքսանդրապոլում գտնվող «-Վարդան Զորավար» զրահապատ գնացքում Սարգիս Մուսայելյանի գլխավորությամբ տեղավորվել է բոլշևիկների կենտրոնը: -Մայիսի 7-ին այստեղ ստեղծված հեղկոմը, մի քանի օր անց, մայիսի 10-ին Հայաստանում հռչակել է սովետական կարգեր և դրանով իր գործն ավարտված համարեց:

1920 թ. մայիսի 13-ին Հայաստանի հանրապետության դաշնակցական կառավարությունը «Վարդան Զորավար» զրահապատգնացքում գտնվող հեղկոմին ներկայացրել է վերջնագիր: Մայիսի 14-ին կառավարական զորքերի հետ միասին Ալեքսանդրապոլ են մտալ նաև Սեպուհը՝ սասունցի գաղթականներից և Դենիկինի մոտից փախած սպիտակգվարդիական սպաներից կազմված ջոկատով: Նրանք դաժանորեն սպանեցին բազմաթիվ զինվորների, որոնք համակրանք էին դրսևորել «-

Վարդան Զորավարի» նկատմամբ:

Չնայած մայիսյան ցույցերի խաղաղ բնույթին, դաշնակցական կառավարությունը դրանք խեղդել է արյան մեջ: Ձերբակալվել են բազմաթիվ մարդիկ, որոնցից 237-ը բանտերում սպանվել են առանց դատի: Կարսում գնդակահարվել է 300 մարդ, այդ թվում նաև 1918 թ. մայիսին Սարդարապատի հերոսամարտում վճռական մասնակցություն ունեցած «Մահապարտների» գնդի զինվորներին, իբրև Հայաստանի անկախության թշնամիների:

Պետք է նշել որ ինչպես Ալեքսանդրապոլում,Կարսում և այլ տեղերում սկսված մայիսմեկյան ցույցերի մասնակիցները զինված չէին եղել և զենք չեն օգտագործել: Առհասարակ, կառավարության ուղարկած զինված ջոկատներին և մաուզերիստների խմբերին զինված դիմադրություն ցույց չի տրվել:

Դաշնակցական կառավարությունը դաժան դատաստան է տեսել նաև խաղաղ ցույցերին մասնակցող կոմունիստների նկատմամբ:

Շատ փաստերից բերել միայն մեկը: 1920 թվականի մայիսին Նոր Բայազետի գավառում սկսված խաղաղ ցույցերին մասնակցող գյուղացիներին և նրանց միացած զինվորներին ճնշելու նպատակով եկել է Ռուբեն Տեր-Մինասյանը զինված ջոկատի հետ միասին:Խաղաղ ցույցը ճնշելու համար գորցադրվել են սարսափելի Միջացներ: Խոշտանգվել ուս պավնել են բազմաթիվ մարդիկ:

Մաուզերիստները Փաշաքենդ (այժմ Հացառատ) գյուղում բռնել են գավառում սկսված խաղաղ ցույցերի ղեկավար Հովհաննես - Սարուխանյանին: Մաուզերիստները Սարուխանյանի երկու ձեռքերը կապել են ձիերի թամքերից և գետնի վրա քարշ տալով տարել են Նոր Բայազետ:

Կատաղած մաուզերիստները չեն բավարարվել Սարուխանյանին բազմաթիվ վերքեր հասցնելուց և Նոր Բայազետի հրապարակում կոտրել են նրա ձեռքերն ու ոտքերը և բանտ նետել: Իսկ մայիսի 23-ին Հ.Սարուխանյանին Երևան տանելու պատրվակով բանտից հանել են և ճանապարհին գազանաբար սպանել (Վլադիմիր Ներկարարյան. Հովհաննես Սարուխանյան,Երևան,1955, էջ 64):

Պատմիչ Առաքել Դաբրիժեցին այդպիսի դաժան խոշտանգման

մասին իր աշխատության մեջ պատմել է, որ թուրքական դատարանի վճռով Տիգրանակերտ քաղաքի հրապարակում ջարդել են 15-ամյա հայ պատանի Նիկողայոսի ոտքերն ու ձեռքերը...

Մինչև այսօր հայտնի չէ առանց դատի գնդակահարված կոմունիստների թիվը:

Միայն հայտնի է այն կոմունիստների թիվը որոնք գնդակահարվել են դատարանի վճռով:Այդ վճռով գնդակահարվել են - Հայաստանի բոլշևիկների ղեկավարներից 46 մարդ, այդ թվում՝ Բագրատ Ղարիբջանյանը, Ստեփան Ալավերդյանը, Սարգիս - Մուսայելյանը և ուրիշներ:

ԲԱԳՐԱՏ ՂԱՐԻԲՋԱՆՅԱՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ԽՈՍՔԸ

Դաշնակցական կառավարության ստեղծած արտակարգ դատարանը արագորեն քննել է ապստամբությունը կազմակերպելու մեջ մեղադրվող բոլշևիկների գործը և բոլորին ենթարկել է մահապատժի:

Այդ դատարանում Բագրատ Ղարիբջանյանը իր վերջին խոսքում ասել է հետևյալը.

«Ես գիտակցում եմ, որ այնպիսի երկրում որին ոտնակոխ են արել սուլթանական բաշիբուզուկները և դաշնակից իմպերիալիստները, օբյեկտիվ տվյալներ չկային իշխանությունը գրավելու և պահելու համար: Ես անձամբ համաձայն եմ եղել իշխանությունը գրավելուն, բայց ոչ այն ժամանակ, ոչ մայիսի 10-ին: Բայց ինչ կարող ես անել, երբ առկա են սուբյեկտիվ նախադրյալները, երբ հասունացած միտքն արագացնում է իրադարձությունների ընթացքը»:

Բռնկված ապստամբությունը գնահատելով որպես անարյուն, Ղարիբջանյանը դա համարեց անվիճելի անհրաժեշտության արդյունք, և ասաց. «Ո՞վ է մեղավորը, որ ամբողջ Հայաստանով մեկ ապստամբեցին աշխատավոր մասսաները, որպեսզի տապալեն այն կառավարությունը, որն իրեն զրկել է ոչ միայն իրեն չհանդուրժող մեծամասնությունից, այլև անխոհեմ փոքրամասնությունից: Ո՞վ է մեղավորը, որ կառավարությունը բավականաչափ քաղաքական հեռատեսություն չունի, որպեսզի ժամանակին ձեռք առած միջոցներով կանխի ժողովրդական փոթորիկը: Կառավարությունը չցանկացավ հասկանալ նոր ժամանա-

կի ոգին: Ժողովրդական ոգին խորթ էր պետական կուսակցությանը: Դա նրանց կործանման պատճառն էր պայքարի օրերին, դա նրանց դատապարտումը կլինի պատմության մեջ»:

«Ենթարկվելով կուսակցության կարգապահությանը,-շարունակեց նա,- չցանկանալով, որ հեղափոխությունը դուրս գա իր ափերից և ջրաճաճկ չանի շրջապատող իրականությունը, ես, այլ կոմունիստների թվում, անցա շարժման գլուխ: Մենք մեր նպատակին հասանք: Առանց որևէ մի կրակոցի մենք քաղաքը վերցրինք,(Նկատի ունի Ալեքսանդրապոլը-**Վ.Պ**.) նմանապես և առանց որևէ մի կրակոցի արյունահեղությունից խուսափելու համար մենք իշխանությունը հանձնեցինք՝ ուղիղ գծով տեղի ունեցած բանակցությունների համաձայն»:

Իր ճառը Բ. Ղարիբջանյանն ավարտեց հետևյալ խոսքերով. «…Դուք ինձ մահապատժի եք դատապարտում: Թող այդպես լինի: Բռնությամբ կյանքից զրկելը եզակի երևույթ չէ հեղափոխական փոթորիկների մեր ժամանակներում: Ես երջանիկ եմ, որ ընթանալով ժողովուրդների լավագույն զավակների հետքերով, որոնց գլխավորում էր Շահումյանը, դրանով ես բացում եմ Հայաստանում ազատագրական շարժման առաջին էջը, բայց դուք իմացեք, որ նույն այդ պատմության հակառակ էջը կբացեն ռեակցիայի ուժերը, հակահեղափոխական տարրերը:

Եթե դուք վստահ եք, որ մահապատժի ենթարկելով ինձ, դրանով կկանգնեցնեք հայ չքավորության արյունաքամությունը, եթե դուք վստահ եք և համոզված, թե մեր կյանքի գնով ձեզ կհաջողվի հայ չքավոր գյուղացիությանն ու բանվորներին ազատել չարանենգ սպեկուլյացիայի և անընդհատ շորթումների մագիլներից, ես հոժարակամ կգնամ դեպի մահապատիժ, դրանով ես միայն կկատարեմ իմ ժողովրդի փրկության համար ընկած հեղափոխականի պարտքը»: (**ՀՀ ԱԱ,** ֆ. 9, ց. 2, գ. 5, թ. 1-14):

Իր գոյության երկու և կես տարվա ընթացքում Հայաստանի դաշնակցական կառավարությունն ոչ մի հաջողություն չունեցավ ինչպես երկրի ներքին կյանքում, այնպես էլ միջազգային ասպարեզում:

Իսկ 1920 թ. մայիսյան խաղաղ ցույցերի դաժան ճնշումը Հայաստանի հանրապետության դաշնակցական կառավարության միակ ռազմական հաղթանակն էր, այն էլ սեփական ժողովրդի նկատմամբ:

ԱՎԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻ ԹԵԼԱԴՐԱՆՔԸ

Ինչո՞ւ մայիսյան խաղաղ ցույցերը դաշնակցական կառավարությունն այդպիսի դաժանությամբ ճնշեց: Այս հարցին պատասխանելու համար կամենում եմ ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացնել Հայաստանի հանրապետության դաշնակցական կառավարությանն ուղարկած Ա. Ահարոնյանի նամակներից մի քանի մեջբերում:

Առաջին. 1919 թ. օգոստոսի 7. «Սրանից առաջ ստացել ենք և նամակներ, որոնք կասկած չէին թողնում, որ երկու տեսակ աշխատանք է կատարվում մեր շուրջը փաշայի (այսինքն - Պողոս Նուբարի-**Վ. Պ**.) և իր արբանյակների ձեռքով. 1. Ամեն միջոցով վարկաբեկել և նսեմացնել մեր կառավարությունը հաչս օտարների, որպես բոլշևիկների կառավարություն, և 2. այդ գնով հաջողեցնել, որպեսզի փաշայի նախագահած պատվիրակությունը ճանաչվի որպես Հայաստանի կառավարություն: ...- Պետական ըմբռնումներից զուրկ, դեմոկրատիկ ոգուց իսպառ թափուր այդ մարդը (այսինքն՝ Պողոս Նուբարը- **Վ. Պ**.) բուռն ատելություն ունի դեպի ռամկավար կարգերը և նրանց վարիչ կուսակցությունները. այս զգացումը բնականապես նրան խոտելի է դարձնում մեր իրականության մեջ գործող բոլոր դեմոկրատիկ և հեղափոխական կուսակցությունները՝ լինին դրանք սոցիալ-հեղափոխականները, սոցիալ-դեմոկրատներ և մանավանդ դաշնակցություն՝ որպես ամենից հզորը և որի մասին իր արբանյակներն եռանդով տարածում են այժմ ամեն տեղ, թե բոլշևիկ է, ինչպես և նրանից ծնված կառավարությունը» (**Դաշնակցական կառավարութեան դոկումենտներից,** Երևան, 1922 թ., էջ 16)

Երկրորդ. 1919 թ. օգոստոսի 8. «Սիրելի Ալեքսանդր Իվանիչ (**Նկատի ունի Ա. Խատիսյանի-Վ.Պ**.), ասա ընկերներին, նաև մեր թերթերի վարիչներին, որ առայժմ գոնե պատճառներ չտան այդտեղի օտար ներկայացուցիչներին գրել իրենց կառավարություններին, թե դաշնակցականները բոլշևիկներ են, այսպիսի մի զեկույց կարդացին ինձ: Խնդրում եմ նկատի առնել, որ ոչինչ մեզ այնպես չի վնասի, որքան բոլշևիկ կամ ծայրահեղ լինելու հռչակը: Տարաբախտաբար, ինչպես տեսնում եք, հեղափոխական դեմոկրատիան Արևմուտքում տակավին դրության լիա-

կատար տերը չէ և այս բուրժուական կոնֆերենցիան (նկատի ունի Փարիզի վեհաժողովը-**Վ. Պ**.) դեռ իր խոսքն է ասում մանավանդ մեզ նման թույլ ազգերի համար: Մյուս կողմից փաշային շրջապատող պնակալեզները և, ինքը փաշան պատրվակներ են փնտրում մեզ բոլշևիկ հռչակելու օտարների աչքում» (**նույն տեղը**, էջ 26):

Երրորդ.1919 թ. սեպտեմբերի 17. «Մեր կառավարության հակառակորդներն օտար և մանավանդ հայ՝ ամեն կողմ տարածում են ամենաստահոդ և ամենավտանգավոր զրույցներ մեր հանրապետության մասին, աշխատելով ցույց տալ նրա վարիչներին, որպես բոլշևիկներ, քանդողներ, ծայրահեղներ և այլն: Այս կարգի պրոպագանդան սկսվեց Ժողովրդական կուսակցության մեր կառավարությունը թողնելուց ի վեր: Պատվիրակությունս պարտք է համարում այս պարագայի վրա հրավիրել ձեր լուրջ ուշադրությունը և կարծում է, որ լավ տպավորություն կթողնի արտասահմանում և վերջ կտա այս թշնամական զրույցներին ժողովրդական կուսակցության հետ մեր կառավարության համաձայնությունը: Դա անհրաժեշտ է շուտափույթ իրագործել. հապաղումը մեր գործերի վրա անդրադառնում է հիվանդագին ձևով» (**նույն տեղը**):

Վերջ մաս առաջինի

History of the Armenian Medicine

Stella Vardanian

Armenian medicine, which has a history of some 3000 years, has created a rich treasury of natural medicaments. Medicine is an inseparable part of ancient Armenian culture and its roots come from deep in the past. Relying on folk medicine and its sources, it accumulated the experience and knowledge of many generations of Armenian physicians on the curative properties of plants and animals as well as minerals.

In ancient times, the medicinal herbs of the Armenian highland were especially well-reputed. Those herbs were exported to the East and to some countries of the West. Thus such ancient and Arabian writers as Herodotus, Strabo, Xenophanes, Tacitus, Pliny the Elder, Dioscorides. Galen, Ibn Sina and al-Biruni, when discussing Armenia, also mentioned its natural medicinal plants. Armenian historians Movses Khorenatsi, Pavstos Buzand, Lazar Parpetsi, Thovma Ardsruni gave much important information on medicine in ancient Armenia. The medicinal plants of Armenia were grown with great care in special gardens founded as early as those on the initiative of king Vagharshak (2nd cent. B.C) and Artashes (1st cent. A.D.). The remarkable curative hormonic properties of certain plants, as for example, the white bryony (Bryonia alba) and the black cumin (Nigella sativa) brought about the worship of these plants in

Armenia, ancient expressions of which have been preserved in Armenian folklore.

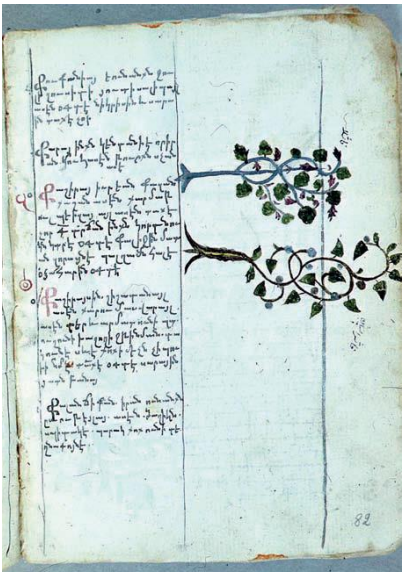

In ancient times, such mineral medicaments as Armenian clay, Armenian stone, Armenian salpetre and soda were in great repute, as were compounds of mercury, iron, zinc and lead, all exported to neighbouring countries. In addition to mediicinal plants and minerals, Armenian medicine also made use of medicaments of animal origin, prepared from the organs and tissues of animals, some of which were endowed with fermentative properties. Among the latter were extracts of endocrine glands, brain, spleen, liver, the bile of certain animals, the rennet of the rabbit as well as the "moist zufa", a plant-animal mixed compound. The above-mentioned medicaments were endowed with antitoxic, stimulating, hormonic, antisclerotic, antiseptic, antitumoural properties, which are of great value for modern medicine.

At the beginning of its development, Armenian classical medicine bore the beneficial mark of Hellenistic culture. The works of ancient writers such as Plato, Aristotle, Hippocrates, Galen, Asclepiades and others, translated into Armenian through the efforts of representatives of the Philhellenic School of translators, had a great influence upon the outlok of medieval Armenian physicians.

Armenian physicians of the Middle Ages seriously studied the classical works of ancient medicine and used that viewpoint as a basic for scrutinizing the achievments of folk medicine. In medieval Armenian science, the ancient theory of the four elements (earth, water, air, fire) and their corresponding four humours (blood, phlegm, yellow and black bile) first appeared in the work of Yeznik Koghbatsi "Denial of Heresy". He connected the appearance of illnesses with a disruption in the balance of the basic humours. However, in addition to the four humours, Yeznik took into consideration the influence of external factors.

Davit Anhaght (the Invincible), the famous Armenian philosopher of the Middle Ages (end of the 5th and beginning of the 6th centuries) was well acquainted with the Hippocratic principles of medicine. In his work "Definitions of Philosophy" Anhaght discusses questions of anatomy, biology, pharmacology, pathology and especially of medical ethics in the spirit of Hippocrates' "Oath". Anania Shirakatsi (7th c.), the eminent Armenian astronomer and philosopher, was greatly interested in theoretical and practical problems of medicine. In his "Knnikon"(Canon) he encluded medical works along with those on astronomy, mathematics, chronology and philosophy.

Especially favorable conditions for the development of art, science and medicine in particular, were created in the epoch of Armenian Renaissance (10-14th centuries), during the rule of the Bagratuni family in Ani and Rubenid-Hetumid kings in Cilicia. Schools of higher education or medieval universities were founded in Ani, Haghpat, Sanahin and Sis, where along with philosophy and natural sciences, medicine was also a subject of study. Hovhannes Sarkavag (1045-1129) who lectured at the Ani and Haghpat schools of higher education, expressing the tendencies of that time, advocated the separation of sciences from religion and the necessity for the experimental study of nature. These ideas of the great Armenian philosopher preceded those of representatives of the European Renaissance.

The medical conceptions of Ani school are reflected rather completely in the works of Grigor Magistros, a contemporary of Ibn Sina. A scholar, well acquainted with ancient culture in all its various aspects and being an erudite, he displayed his abilities in different branches of Armenian culture. Grigor Magistros Pahlavuni was not only fascinated by theoretical questions on medicine, he was also a skilled practical physician. In his "Letters" we see Grigor Magistros as an experienced physician with fine professional sensitivity, well-versed in pathology, clinical medicine and especially in phytotherapy.

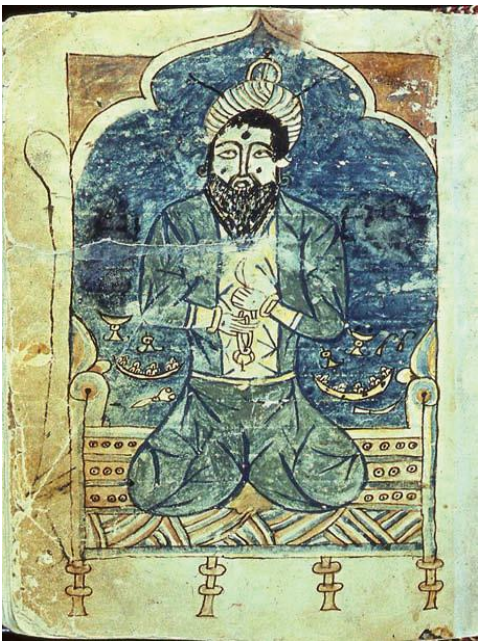

It was in Ani, during the peak of the Bagratuni rule, that original studies on problems of pathology, therapy and pharmacology, so called "bzheshkaran's" (medical books) first appeared. Unfortunately time has not preserved for us the author's name of the famous "Bzheshkaran" which was written during the rule of the victorious king Gagik (990-1020) of the Ani Bagratuni dynasty. Later it was edited in Cilician Armenia and was called "Gagik-Hetumian bzheshkaran".

The fruitful scientific and medical activities of Mekhitar Heratsi were connected with Cilician Armenia and the medical school there. He was the founder of medieval Armenian medicine. He played the same role in Armenian medicine as Hippocrates did for Greek, Galen for Roman and Ibn Sina for Arab medicine. He gathered, studied and deduced from the experience of the past in classical as well as folk medicine, creating such works as have not lost their value even today. In his masterpiece "Consolation of Fevers"(1184) discussing aetiological factors of infectious diseases, Heratsi introduced the theory of "mouldiness". In his opinion, it is the mould in the blood and other body liquids , which brings about "mould" fever. From all ideas of premicrobiological period this theory is most closely related to the modern views. Armed with such knowledge, Heratsi used the experimental approach, often contrary to the

scholastic point of view, and developed a complex system of cure based on the use of medicaments, especialliy herbs, as well as dietetic, physical methods and psychothrapy. All this truly places the Armenian great bzheshkapet among the first ranks of medieval physicians. Heratsi's theory of "mouldiness" was developed by Cilician physicians. Among them were Grigoris, the author of "Analysis of the Nature of Man and his Ailments" and Stepanos, the son of Aharon, the author of "Dsaghik"(1232).

During the 13-14th centuries, there was a noticeable increase in activities in the schools of higher education in historical Armenia. The fundamentals of natural sciences and medicine were taught in Yerznka, Gladzor and Tatev, large scientific centres with ancient traditions. Of the medieval Armenian schools of higher education, the Tatev school is worthy of special mention, where the greatest thinker of that time Grigor Tatevatsi was active. In his "Book of Questions" the author's ideas on human anatomy, biology, psychology and embriology were expressed.

After the downfall of the kingdom of Cilician Armenia at the end of the 14th century, the classical traditions in medicine were preserved in only a few cultural centres in Armenia, the last brilliant spark of which was the works of Amirdovlat Amasiatsi in the 15th century. In his books "Usefulness of Medicine" (1469),"Akhrapatin" (1459, 1481), "Useless for Ignorants" (1482) and other works he summarized the knowledge of medieval Armenian physicians on theoretical and practical questions.

A study of "Useless for Ignorants" by modern physicians makes it possible to become acquainted with the medicaments of Armenian medicine in the Middle Ages, and first of all with phytotherapy which was its main field. By means of experimental methods, the Armenian "bzheshkapet" revealed the antitumoural, tonus-raising, antitoxic and antisclerotic properties of some herbs and their gums (hog's fennel, field eryngo, periwinkle, heliotrope, meadow saffron, snake bryony, birth-wort, galbanum, sagapenum etc.). These data presents great interest for modern medicine.

Amirdovlat Amasiatsi's traditions had a very definite influence on representatives of the Armenian medical school of Sebastia, whose physicians (Asar Sebastatsi, Buniat Sebastatsi and others) besides creating their own works, paid great attention to editing and interpreting Amirdovlat's books. With the physicians of the Sebastian school (16-17th c.) ends the last period in the development of medieval Armenian medicine. However Amirdovlat's traditions left a deep impression on the works of prominent physicians of the 18th century Petros Kalantarian and

Stepanos Shahrimanian.Thus the reach experience of Armenian folk and classical medicine has not only pure historical significance but it also presents practical values in treating a number of diseases such as cancer, atherosclerosis, psychical disturbances and allergies, problems which have not as yet been solved by modern science.

Medicine is an inseparable part of ancient Armenian culture. Its roots come from deep in the past. Relying in folk medicine and its sources, it accumulated the experience and knowledge of many generations of Armenian physicians on the curative properties of plants and animals as well as minerals.

Pagan Armenians worshipped Astghik, the goddess of love and beauty, and Anahit, the goddess of chastity and virtue, as patrons of medicine. According to Agathangelos and Movses Khorenatsi (5th c.), the temples of these goddesses were built in such picturesque sites of ancient Armenia as the provinces of Upper Armenia, Ayrarat, Taron and Vaspurakan. The priests at those temples were able to help sick people as they had learned from folk medicine and thus mastered the art.

In 301 Christianity became the state religion of Armenia. Monasteries were founded at the ancient pagan temples where the first hospitals were set up. According to Armenian historians Pavstos Buzand (5th c.) and Movses Khorenatsi Catholicos Nerses the Great had homes built for lepers, invalids and the insane, in different parts of historical Armenia. Hospitals existed in Armenia as early as the 3rd century. In 260, for example, Aghvita, the wife of the Armenian feudal lord (nakharar) Suren Salahuni, donated her own means to have a home for lepers built at the Arbenut curative mineral waters. It must be mentioned that in Europe the first home for lepers was founded some three hundred years later.

Armenian folk medicine, which has a history of some 3000 years, has created a rich treasury of medicaments. In ancient times, the medicinal herbs of the Armenian highland were especially well-reputed. Those herbs were exported to the East and to some countries of the West. Such ancient writers as Herodotus, Strabo, Xenophanes, Tacitus, Pliny the Elder and Dioscorides, when discussing Armenia, also mentioned its natural medicaments. [Fig.1]

Armenian historians gave much important information on medicine in ancient Armenia. Movses Khorenatsi, the father of Armenian historiography, wrote that king Vagharshak (2nd c. B.C.) founded orchards and flower gardens in the swamps of Tayk and Kogh. According to Thovma Ardsruni, the medicinal plants of Armenia were grown with

great care in special gardens founded as early as those on the initiative of King Artashes (1st c. A.D.) about the fortress in the town of Artamet. According to Lazar Parpetsi, "there are in the valley of Ararat various roots of plants, which are used by skilled physicians to prepare quickly-curing plasters and liquid medicines for internal use in treating those who have long suffered from diseases". The remarkable curative hormonic properties of certain plants, as for example, the snake bryony (Bryonia L.), black cumin (Nigella L.) and campion (Lychnis L.) brought about the worship of these plants in Armenia, ancient expressions of which have been preserved in Armenian folklore. [Fig.2]

In ancient times, such mineral medicaments as Armenian clay, Armenian stone and Armenian salpetre and soda were in great repute, as were compounds of mercury, iron, zinc and lead. Armenian clay (Bolus Armena) containing aluminium silicates and iron oxide was used in the treatment of inflammations, allergy and tumours. The clay was known to Galen and Ibn Sina who wrote in his Canon: "Armenian or Ani clay has a remarkable influence on wounds. It is especially beneficial against tuberculosis and the plague. Many people were saved during great epidemics since they were in the habit of drinking it in wine diluted with water".

In addition to medicinal plants and minerals, Armenian medicine also made use of drugs of animal origin, prepared from the organs and tissues of animals, some of which were endowed with fermentative properties. Among the latter were extracts of endocrine glands, brain, liver, the bile of certain animals, the rennet of the rabbit as well as the "moist zufa", a plant-animal mixed compound of which Ibn Sina wrote in his "Canon", "That is the fat (lanolin) which in Armenia collects on the wool of the fatty tail of sheep dragged over spurge (Euphorbia L.). It absorbs the strength and milky juice of plants. Sometimes this fat is not thick and therefore it is cooked till it thickens. That fat wears away hard tumours and straightens bent bines when applied on a bandage".The above-mentioned medicaments which are endowed with antitoxic, antisclerotic and hormonic properties present great interest for modern medicine. Thus, this valuable experience of folk medicine became later an endless source of development and enrichment for Armenian classical medicine.

In the beginning of the 5th century (404-405), Mesrop Mashtots created the Armenian alphabet, thus laying the foundation for Armenian chronology. Works on biology and medicine along with historical-philosophical treatises, occupy a valued place in medieval Armenian literature.

At the beginning of its development, Armenian classical medicine bore the beneficial mark of Hellenistic culture. The works of ancient writers such as Plato, Aristotle, Hippocrates, Galen, Asclepiades and others, translated into Armenian through the efforts of representatives of the Philhellenic school of translators, had a great influence upon the outlook of medieval Armenian physicians. Among these works, Plato's "Timaeus" deserves special attention, in which the author tried to explain not only the laws of the universe (macrocosmos) but also that of the origin and development of man (microcosmos). From the Greek translations of the early epoch the "Galen's Dictionary", "On the Nature of Man" by Nemesius of Emesa, "Anatomy" by Gregory of Nyssa , as well as the fragments of the works of Asclepiades, Democrates and Oreibasios have been preserved. [Fig.3]

Armenian physicians of the Middle Ages seriously studied the classical works of ancient medicine and used that viewpoint as a basic for scrutinizing the achievements of folk medicine. However, in Armenia, the writing of original medical works was late in fruition because of the Arab invasions, which resulted in a general decline in Armenian culture during the 8-9th centuries. It was not till the 10th century that the first "Bzheshkaran"s (Medical books) devoted to questons pertaining to the treatment of illnesses where besides the Greek influence, that of Arab culture was felt.

In medieval Armenian science, the ancient theory of the four elements and their corresponding four humours (blood, phlegm, yellow and black bile) first appeared in the "Denial of Heresy" by Yeznik Koghbatsi (380-450). He connected the appearance of illnesses with a disruption in the balance of the basic humours. "There are illnesses", he wrote, "which come about not because of sins but because of an unbalanced nature of humours. Since man's body is composed of four elements... and thus if any one of them increases or decreases, the result is illness". However, in addition to the four humours, Yeznik took into consideration the influence of external factors, "to eat without consideration and in excess, to drink, to abstain severely, to work in excessive hot and cold weather and other conditions bad for the health". He considered these factors of great significance in bringing about psychical and neurotic illnesses. Like Hippocrates, who rejected the "holy" nature of epilepsy, he too considered psychical illnesses the result of exhaustion of the brain. "As a result of exhaustion of the brain", he wrote," man loses his consciousness, he speaks to the walls, argues with the wind. For that reason physicians insist that it is not the devil that enters man's body, those are illnesses of man which they can cure". Born in Ayrarat and knowing the properties of

Armenian herbs extremely well, their doses and synergic action in medicaments, he wrote, "Hemlock itself is a fatal poison under certain conditions, yet physicians use it to cure chronic diseases of the gall bladder. One sort of spurge, taken by itself, is poisonous, but when combined with other medicaments, it cures diseases of the gall-bladder and saves the patient from death".

Davit Anhaght (the Invincible), the famous Armenian philosopher of the Middle Ages (end of 5th and beginning of the 6th centuries) was well acquainted with the principles of Hippocratic medicine. In his works "Definitions of Philosophy", "Analysis of Introduction of Porphyry", "Commentary on Aristotle's Analysis", Anhaght discusses questions of anatomy, biology, pharmacology, hygiene and medical ethics. Being very well acquainted with the practice of dissections on man and animals in the medical school of Alexandria, he wrote:"The function of analysis is to separate a substance into the parts of which it is composed, as for example, when one takes the body of a man, dissects the feet, hands, head and then separates the body into bones, muscles, blood vessels and nerves".

Anania Shirakatsi (7th c.), the eminent Armenian astronomer and philosopher, was likewise greatly interested in medicine. In his "Knnikon (Canon), compiled in 667, he included medical works along with those on astronomy, mathematics, chronology and philosophy. That Anania Shirakasi worked on questions pertaining to phytotherapy is mentioned in codex 549 of the Mashtots Madenadaran, in which the curative and harmful properties of "hamaspyur" (campion) are described, a plant worshipped in certain regions of ancient Armenia and dedicated to the goddess Astghik. In the same source, it is stated that Shirakatsi found that very rare plant in Dzoghakert in the province of Ayrarat and used it for medicinal purposes.

The age-old struggle of the Armenian people against Arab rule ended with the restoration of the Armenian state. This in its turn, restored Armenian economy, brought about an increase in towns and a flourishing of crafts, trade and culture which is characteristic for the epoch of Armenian Renaissance (10-14th centuries). Especially favourable conditions for the development of art, science and medicine in particular, were created in the 10-11th centuries, during the rule of the Bagratuni family in Ani. Schools of higher education or medieval universities were founded in Ani, Haghpat and Sanahin, where along with philosophy and the natural sciences, medicine was also a subject of study.

Many Armenian philosophers displayed great interst in natural sciences, especially Hovhannes Sarkavag (1045-1129) who lectured at the Ani and Haghpat schools of higher education. Sarkavag, expressing the tendencies of the epoch of Armenian Renaissance, advocated the separation of science from religion and the necessity for the experimental study of nature. "The researcher must not only have an all-around education and knowledge, he must not only know the Bible but also the secular sciences. If he completely masters all this, just the same, he cannot be convinced of it without experiment. It is only experiment that makes facts firm and irrefutable". These ideas of Armenian philosopher preceded those of the representatives of the European Renaissance and especially the well-known thesis of Roger Bacon (1214-1292).

End of Part 1

«شاهنامه» و ادبیات آتی ارمنی

ادیک باغداساریان

در جای خود دیدیم که موتیوهای حماسه «شاهنامه» قبل از فردوسی در ارمنستان رواج یافته در آثار نخستین مولفان ارمنی منعکس گردیده است. همچنین مشاهده کردیم که بسیاری از مولفان ارمنی دوران ماقبل فردوسی با دیدی تمسخر آمیز به احادیث داستانی ایران نگریسته کیش ایران را مورد انتقاد قرار داده هر گونه اظهاری در باره فرهنگ غنی ایران و آیین زرتشتی را «بی معنی و بی مایه» می دانستند. این وضع در سده یازدهم وقتی که شرایط سخت سیاسی برای خاور نزدیک، ایران، هندوستان، ارمنستان، گرجستان، آلبانیا، روسیه و سایر ممالک ایجاد شده بود بکلی تغییر کرد. اقوام وحشی و مهاجم ساکن در دشتهای آسیای میانه با استفاده از تضادها و شورشهای داخلی ایران در آن زمان و نیز نفاقی که میان قشر عالی زمیندار رسوخ کرده بود از شرق تا آترپاتکان را جولانگاه خویش ساختند. آنها میانرودان، ارمنستان، گرجستان و آلبانیا را متصرف می گردند و آنگاه با تبدیل کشورهای پر رونق و آباد به بیابان لم یزرع، به ریازان رسیده و شاهزاده ولادیمیر را مغلوب می سازند و کیف را اشتغال و طعمه حریق می نمایند و بر سواحل ولگا و دُن اسکان یافته حکومتی پهناور ایجاد می کنند که حدود و ثغور آن از چین تا کیف و آفریقا کشیده می شد.

در این شرایط سخت وقتی که جامعه فئودالی مسیری واپسگرانه می پیمود ، تلالو امید و اعتقاد در میان ملل به خاموشی نگرویده بود و این فکر را القا می کرد که متجاوزان روزی به جزای اعمالشان خواهند رسید. ملل مختلف در این دوران تیره نیز امیدهایشان را به دلاوران بسته از سرمشق قهرمانان پهلوانی پیشین روحیه و الهام می گرفتند. مدارک نشان می دهند که در این مبارزه شدید عقیدتی ملل مغلوب بیش از همه از رستم قهرمان ایرانی ملهم می گشتند که مطابق حماسه ایرانی در شرق نخستین کسی بود که بر علیه اقوام ترک-سلجوقی شمشیر بدست گرفته بود. تمام اینها بدینجا منتج می گردد که در کشورهای مفتوح، وحدت موتیوهای متعدد داستانی روی می دهد، و با بازپروری در شرایط جدید اجتماعی در میان ملل گوناگون روایت شده و از یکی به دیگری انتقال می یابند.

قابل درک است که در چنین شرایطی، اندیشمندان ملل مغلوب نمی توانستند بی تفاوت باقی بمانند. آنان بزودی به تواریخ پیشین و نامه های قدیمی متوسل شده نامهای متعدد قهرمانان تاریخی و اساطیری را از آنان خارج نموده اعمال آنها را تفسیر و توجیه می کنند. در گرجستان موسه خانلی حدیث «امیران دریجان» را از فارسی بر می گرداند، شاوتلی مدیحه «عبدالمسیح» («نوکر مسیح») را می نویسد که شدیداً متاثر از «شاهنامه» فردوسی است. داستان «ویس و رامین» اثر گرگانی شاعر ایرانی به گرجی ترجمه شده، شوتا روستاولی منظومه فارسی «پوست یوزپلنگ پوش» را تحت پرورش شعری قرار می دهد و جز اینها.

می توان چنین انتظار داشت که چنین کارهایی نیز در ارمنستان صورت بگیرد. لیکن اینها بدست ما نرسیده اند، در نتیجه باید چنین گمان نمود که در این خصوص کارهایی به این وسعت در سرزمین ارمن انجام نگرفته است. تنها چند تن از مولفان و شعرای ارمنی به مناسبتهای مختلف به افسانه ها و داستانهای ایرانی اشاره کرده و برخی قسمتهای آنها را تفسیر

نموده اند. از این نظر یکی از نامه های گریگور ماگیستروس چهره سیاسی و فلسفی-علمی ارمنی سده یازدهم حائز اهمیت است که در آن محتوای مختصر «هفت ماجرای رستم» از «شاهنامه» ارائه گردیده است[۱].

از مطالب ماگیستروس چنین برمی آید که او در تفاوت با خورنی، که افسانه های پارسی را «پوچ و بی معنی»، «ناپرورده و بی سلیقه» قلمداد می کرد، رستم را در سطحی عالی ارزیابی نموده او را به کرونوس و هومر تشبیه نموده است.

گریگور ماگیستروس، اسفندیار، قهرمان نامی حماسه ایران را با نام دگرگون شده اسپاندیار می شناسد.

در ارمنستان سده های میانی، یادداشتهایی را نیز در نزد کستانتین یرزنگاتسی راجع به توسعه حماسه ایرانی می یابیم. در یادداشتی که پس از عنوان منظومه چهاردهم او «مطالبی در باب بزرگان پیشین...» آمده روشن می شود که «شاهنامه» در سده های ۱۳ و ۱۴ حتی در کلیساهای جامع ارمنی نیز رسوخ کرده بود. او می نویسد:

«مردی نشسته بود و شاهنامه را با صدا می خواند، برادرانش خواهش کردند شاهنامه را بصورت شعر بگو، من این چیز را ساختم. همچون شاهنامه با صدا بخوانید»[۲].

از اینجا می توان نتیجه گرفت که در دوران تسلط ترکان سلجوقی، در روستاها و شهرهای ارمنستان «شاهنامه » را تعریف می کردند و می خواندند. بدینجهت چنان محبوب ارمنیان گشته که «برادران» شاعر روحانی ما یعنی اهل دیر، از او خواسته اند «شعر بسان شاهنامه» بگوید.

آکادمیسین مانوک آبغیان با اشتغال به بررسی یادداشت فوق الذکر ک. یرزنکاتسی بدین نتیجه می رسد که «برادران» شاعر ارمنی با گفتن «شعری بسان شاهنامه» علم بدیع را مد نظر داشتند و می خواستند شعری ارمنی با همان وزن در خصوص این داستان بشنوند. او می نویسد:

«شعر را «به صدا گفتن» یا «به صدا خواندن» همان با صدا گفتن است تنها در این مورد سیلابهایی از بخشهای ریتمیک که باید تاکید ریتمیک را برخود داشته باشند مخصوصاً به تناسب ساخت شعر تاکید و کشیده شود»[۳].

با عدم غفلت از اعتبار عظیم آبغیان در زمینه بررسی تطبیقی وزن شعری «شاهنامه» ما معتقدیم که او اشتباه می کند وقتی می نویسد «با صدا گفتن» خود یک نوع گفتن خاص توام با آهنگ است که در بین قرائت و سرود خوانی واقع می شود.

«با صدا گفتن» به نظر ما همان آواز خوانی است با صدای شعری یعنی به معنی اجرا با آهنگ موسیقایی است. در گذشته در کلیساها حتی عبارت «صدا زدن» را نیز به همین

---

[۱] – «نامه های» گرگور ماگیستروس. مقدمه متن و تحشیه نخستین بار توسط ک. کستانیانس آلکساندراپول: ۱۹۱۰، ص ۱۲۶-۱۲۷.

[۲] – کنستانتین برزنکاتسی. شاعر مردمی سده سیزدهم و اشعارش. به کوشش م. پوتوریان. ونیز: ۱۹۰۱، ص ۱۲۸.

[۳] – م. آبغیان. تاریخ ادبیات قدیمی ارمنی.جلد۲. ایروان: ۱۹۴۶. ص ۵۵۳.

معنی بکار می بردند. حال ببینیم که استپان مالخاسیانتس در «لغتنامه تشریحی ارمنی» خود زیر شق سوم ماده «صدا کردن» چه توضیحی می دهد:

«صدا زدن (کلیسایی). با آواز کلیسا را صدا زدن (بجای ناقوس با زنگ). ناقوس زن هر روز صبح زود از دری به در دیگر می گشت و با آواز خوانی بانگ می زد» (ص ۱۶۰).

حالا نیز «با صدا گفتن» به معنی آواز خواندن است.

نمی توان گفت که م. آبغیان تمام اینها را نمی دانسته. به نظر ما وزن شعر ک. یرزیکاتسی اورا به اشتباه واداشته که شبیه وزن «شاهنامه» تصنیف گردیده است. ولی این امر خود نیز واقعیتی است که به آسانی می توان با استفاده از یادداشت شاعر ارمن به آن پی برد: «مردی تشنه بود و شاهنامه را به صدا می گفت».

می توان چنین گمان نمود که این مرد شاهنامه را به آواز خوانده بانوای آن برادران ک. یرزنکاتسی را مجذوب خود نموده است. اینها بدین جهت با یادگیری این نغمه می خواستند آنرا بصورت شعری به زبان ارمنی اجرا نمایند. قابل درک است که بدین منظور ک. یرزنکایتس باید به وزن «شاهنامه» متوسل می گردید زیرا انتخاب وزنی غیر از آن نغمه با شعر متناسب نمی شد. این دلیل مذکور توسط م. آبغیان که پیش از فردوسی در وزن «شاهنامه» غزلسرایی ارمنی موجود بوده بدین اثبات منجر می شود که «برادران» ک. برزنکاتسی نیازمند وزن نبودند.

پس از این توجیه مختصر باید گفت که یادداشت ک. یرزنکاتسی نه به خاطر علم عروض بلکه از نظری دیگر باعث جلب توجه ما گشته است. از این امر نتیجه می گیریم که «شاهنامه» در سده های ۱۳-۱۴ باعث خشنودی روحی ارمنیان شده آنان را ارضاء نموده است. در عین حال این نتیجه را می توان گرفت که در سده های یاد شده ملت ارمنی پیوندهای مستحکمی با ملت همسایه پارس داشته حماسه قهرمانی ابداعی آن را دوست داشته است.

تاریخ عینی و افسانه ای زندگانی اسکندر مقدونی بیشتر از هر موتیو حماسه سرایی فردوسی در ارمنستان محبوب و گسترده بود.

افرادی چون ه. هاکوبیان، ه. تاشیان، غ. آلیشان، ک. کستانیانتس، آ. زامینیان، ن. بیوزانداتسی، م. آبغیان و سایرین به بررسی این تاریخ پرداخته اند. تمام آنان یک زبان تصدیق می کنند که خاچاتور کچارتسی (وفات ۱۳۲۰-۱۳۱۳م.)، هوانس یرزنکاتسی (۱۲۵۰-۱۳۲۶م.)، گریگور آغتامارتسی (سده های ۱۵-۱۶م.) با سایر شاعران ما که در مورد تاریخ سردار بزرگ اشعار مقفی تصنیف نموده اند با شاهنامه آشنا بودند و بویژه بخشی از آن را می دانستند که به اسکندر مربوط می شد. حال ببینیم که ک. کستانیانتس چه می نویسد.

«با یک سو نهادن این مسئله برای فرصتی دیگر که ادب اقوام همسایه شرقی بویژه پارسی تا چه اندازه ای بر روی ادبیات ارمنی سده های میانه تاثیر نهاده است، ما یادآوری این امر را در اینجا ضروری می بینم که خوانندگان تصنیف کننده اشعار مقفی داستان اسکندر، بی تردید با بخشی از شاهنامه آشنایی داشتند که مربوط به اسکندر بود»[1]

نظریه آ. زامینیان نیز جالب توجه است. او چنین می نویسد:

[1] - کستانیانتس. گریگور آغتاماری و سرودهایش. تفلیس: ۱۸۹۸، ص ۱۰۶.

«نام شخص اخیر (اسکندر) بعنوان سربازی شجاع بر سر زبانها بود، فردوسی در باره او شعری در شاهنامه نوشته و نظامی گنجوی نیز قطعه مدیحه سرایانه اسکندرنامه را نگاشته است. این امر نتیجه این پرسش عمومی است که در اواخر سده سیزدهم، خاچاتور کچارتسی با یافتن ترجمه قدیمی ارمنی و ساییده و کهنه شده ، آن را رونویسی نمود و این نوشته ناشایست و شرک آلود را برای محبوب ساختن، پیشگفتار وپشگفتاری بر آن نوشت»[۱].

گورگن آنتونیان ادبیات شناس با تکیه بر این نظریات ک. کستانیانتس و آ. زامینیان در اثرش تحت عنوان «نظامی و ادبیات ارمنی» تشابهاتی را میان اشعار مقفی تصنیفی برای «اسکندر نامه» نظامی گنجوی و «تاریخ اسکندر» کچارتسی می یابد و چنین گمان می کند که شاعر ما تحت تاثیر نظامی قرار داشته است.

ک. آنتونیان نیز در تز دکترای خود تحت عنوان «دوستی ارمنیان و آذربایجانیان در ادبیات» از این نظریه حمایت می کند:

«نگرش انتقادی خاچاتور کچارتسی در قبال داستان منسوب به کالیستانس این مسئله را محتمل می سازد که شاعر ارمنی به قطعه نظامی آشنا بوده و منظومه «اسکندرنامه» سرمشق آن را تشکیل می داد»[۲]

می دانیم که «تاریخ اسکندر» که در ادبیات ارمنی تحت عنوان «تذکره اسکندر» نیز قرار دارد، درسده های ۲-۴م. نوشته شده است. این اثر پیش از فردوسی و نظامی در سده پنجم به ارمنی برگردانده شد و همواره در ارمنستان محبوب و شایع بود. م. آودالبگیان ادبیات شناس در کتاب «خاچاتور کچارتسی» خود، چنین می نویسد که تنها در کتابخانه نسخ خطی قدیمی ارمنستان ۲۱ نسخه دستنویس از این تاریخ محفوظ است.

تاریخ افسانه ای زندگی اسکندر مقدونی حتی برای موسی خورنی نیز شناخته شده بود. در کتاب «تاریخ ارمنیان» او چنین می خوانیم:

«وقتی که اسکندر مقدونی فرزند فیلیپ و المپیاد از بیست و چهارمین آشیل بر تمام سرزمین ها مسلط گشت، خودش می میرد و حکومتش را برای افراد بسیاری باقی می گذارد و وصیت می کند که سرتاسر پهنه حکومتی اش مقدونی نام یابد» (ص ۱۴۷، ۱۴۸).

شواهد و قرائن حاکی از این امرند که در مورد تاریخ اسکندر در ارمنستان، توجه خاصی در دوره دوم رستاخیز(رنسانس) ارمنی گردیده است. خاچاتور کچارتسی نخستین شاعر ارمنی سده های میانه است که به تاریخ سردار بزرگ مشغول پرداخت.

او داستان «تاریخ اسکندر مقدونی» را با مقابله نسخ قدیمی رونویسی کرده اختصارات و اضافاتی بکار برده قطعاتی را در پایان اضافه نمود که محتوای قطعات داستان را در آن نگاشته است.

به غیر از این مورد، پیشگفتار و پسگفتاری نیز برای داستان نوشته و تفسیر کرده است. او در آغاز پیشگفتار اشاره می کند که به خواهش افراد مختلف به کار این داستان پرداخته و آنان را با نامهای « هامشیراک هامباکاتس » و «پدران روحانی» یاد می نماید.

---

[۱] - آ. زامینیان. تاریخ ادبیات ارمنی. بخش ۱، نخجوان نو: ۱۹۱۵. ص ۲۱۲.

[۲] - گورگن آنتونیان. دوستی ارمنیان و آذربایجانیان در ادبیات. ایروان: ۱۹۶۲. ص ۶۶.

کچارتسی آنگاه اشاره می کند که در آخر راجع به پیوند اسکندر و مسیح مفصلاً سخن خواهد گفت و سپس به ارزیابی نامه «پاکنویس شده» خود می پردازد. او معتقد است که تذکره اسکندر می تواند سرمشق مفیدی برای «تمام پادشاهان و شاهزادگان» گردد و به حکام کشور برای انجام کارهای نیک پند می دهد.

کچارتسی در پسگفتار داستان «تاریخ اسکندر مقدونی» سردار یونانی را گرامی می دارد و او را دانا و دلیر و پر نبوغ می شمارد. احساس می شود که مسئله مشرک و بیگانه بودن اسکندر باعث تالم روحی شاعر ارمنی گردیده بود. اگر فردوسی این مسئله را با انتساب اصل و نسبت اسکندر به هخامنشیان پارسی حل می کند، کچارتسی راه دیگری برمی گزیند. او اعمال مسیح را با کارهای اسکندر مقایسه کرده آنان را مساوی دانسته است. او چنین می نویسد:

«... این مرد عظیم، اسکندر مقدونی نمونه ای از شاه جهان ما عیسی مسیح گردید...»[۱]

کچارتسی این طرز فکر را نیز وارد قطعات خود کرده است. او در خصوص زندگانی اسکندر و مسیح ۱۸ مقایسه ارائه می دهد که یکی از آنها چنین به پایان می رسد: «(اسکندر) شیری دلیر بود... قدرتش چون سامسون و نمونه ای از مسیح»[۲].

ه. تاشیان در اثر متبحرانه خود تحت عنوان «بررسی نامه کالسیتنس دروغین در باره اسکندر» نسخه «پاکنویس شده» کچارتسی را با اطلاعات محفوظ توسط موسی خورنی، توما آرزرونی، آسوغیک و گریگور ماگیستروس در باره اسکندر مقایسه نموده چنین معتقد است که شاعر ارمنی با وفاداری به منابعش خدمت کرده آنها را تحریف و دگرگون ننموده است.

اگر مسئله چنین است پس این تشابهات را که میان نامه «پاکنویس شده» کچارتسی و منظومه «اسکندرنامه» نظامی و قطعه مترادف «شاهنامه» فردوسی موجودند، چگونه می توان توضیح داد؟

البته مستثنی نیست که کچارتسی می توانست با «اسکندر نامه» نظامی گنجوی و نیز قطعه متراف «شاهنامه» فردوسی آشنا باشد. ولی این امر بدین نتیجه گیری ختم نمی شود که کچارتسی تحت تاثیر نظامی و فردوسی قرار داشته است. بدین جهت مدارکی اساسی و بی چون و چرا لازم است ولی چنین مدارکی موجود نیست.

ما معتقدیم که تشابهات موجود میان آثار دو شاعر نه تنها در نتیجه تاثیر پذیری نیست بلکه از منبع و منابع مشترکی ناشی می گردد که آنها مورد استفاده قرار داده اند. چه نظامی و چه کچارتسی با ابداع شخصیت اسکندر قصد نداشتند نظراتی ابراز دارند که حتماً نوآوری باشند. پوشیده نیست که « تاریخ اسکندر» و اطلاعات موسی خورنی، توما آرزرونی، آسوغیک، گریگور ماگیستروس راجع به اسکندر و بالاخره «شاهنامه» فردوسی که حاوی مطالب وسیعی در باره سردار نامی یونان است پیشتر وجود داشته اند. عظمت نظامی و کچارتسی نیز در همین امر واقع می گردد که توانستند افکار موجود را به تناسب نیازهای زمان احیا نمایند. بجاست نظر هوانس تومانیان را در این خصوص ذکر نماییم. او چنین می نویسد:

---

[۱] – مأخوذ از کتاب م. آبغیان. «تاریخ ادبیات قدیمی ارمنی». جلد ۲. ایروان: ۱۹۴۶. ص ۲۳۴.

[۲] – همانجا.

«کلیه نظراتی که شکسپیر از میان دریچه پر نبوغ خود ارائه می کند، پیش از او ابراز شده بود. این است صحنه مسابقه و افکاری که اکنون موجودند (و غیر ممکن است از اول نبوده باشند) احیا، تجسم، (روشنتر و شکوهمندتر) و معرفی جامعه. اگر چنین نبود وای به حال شعرا»[۱].

می توان استناد نمود که نظامی و کچارتسی از این نظر به تاریخ اسکندر نگریسته اند. بدین جهت آنان از شرایط اجتماعی-سیاسی و حالات و احوال اجتماعی آن عصر ملهم شده اند.

از تاریخ روشن می شود که مغولان با تصرف استانهای شمالی ارمنستان بسال ۱۲۳۶م. ، با گروههای وحشی راهزنان نواحی جنوبی و غربی کشور ما را مورد تاخت و تاز قرار می دهند. آنان به رهبری باجو نویین بخش بزرگی از ارمنستان و نواحی شرقی آسیای صغیر را بتصرف در می آورند. مغولان در این بین روستاها و شهرهای ارمنستان را از بن ویران می کنند و سیاست انهدام و کشتار جمعی قوم ارمنی را در پیش می گیرند. آنها تواماً اکثر مردان و زنان بویژه جوانان را به اسارت می گیرند و برای فروش به کشورهای دیگر می برند. مغولان با ادامه وحشیگری های پیشینیان خود اقوام ترک سلجوقی، باجگیری و چپاول را منبع اصلی درآمد خود می نمایند و فوم ارمنی را شدیداً تحت استثمار قرار می دهند.

اوضاع ارمنستان بویژه در دوره حکمرانی ابقاخان (۱۲۶۵-۱۲۸۲)، ارغون(۱۲۸۴-۱۲۹۱) و بویژه غازان خان (۱۲۶۵-۱۳۰۴) بدتر می شود. حمدالله قزوینی مورخ ایرانی گواهی می دهد که نواحی وسیعی از ارمنستان و همسایه بلاواسطه آن آترپاتکان خالی از سکنه شده بود.

قابل درک است که کچارتسی بعنوان فرزند صمیمی و دانای ملت خود نمی توانست نسبت به تمام اینها بی تفاوت باشد. بزودی او شعری تحت عنوان «مرثیه ویرانی خانه شرقی» می نگاردکه در آن تیره بختی کشور و مردمش را نوحه سرایی می کند. کچارتسی علت اوضاع اسفبار میهنش را چنین می یابد که شاهزادگان قدیمی ارمنی دیگر در صحنه نبودند:

«شاهزادگان محبوب ما مردند.
و فرزندلنشان در سن جوانی»[۲]

کچارتسی ، پروش و فرزندانش، شاهزاده تارساییچ و سایرین را که «درب آهنین را خرد می کردند»، «شیرزادگان» و «سردار جنگ» بودند، در شمار شاهزادگان قدیمی قرار می دهد. او در باره یکی از این حکام حتی می نویسد :« او حتی از معجزات مسیح نیز نیرومندتر بود». تردیدی نیست که کچارتسی با یادآوری شکوه ارمنستان و شاهزادگان میهندوست آن، یک هدف را تعقیب می کرد که، ارمنیان را تعلیم داد تا آزادیشان را تنها در قلب ارمنستان و با احیاء حکومت سیاسی ارمنی و بیرون راندن مغولان وحشی از مرزهایشان می توانند باز یابند. ما فکر می کنیم که کچارتسی بخاطر ارائه این عقیده به مردم است که به داستان «تاریخ اسکندر مقدونی» متوسل گشته و پاسخ بسیاری از مسایل آزار دهنده اش را در آن یافته است، یعنی

---

[۱] - «تومانیان منتقد». ویرایش و کوشش ن. تومانیان. ایروان: ۱۹۳۹. ص ۷۹.
[۲] - م. ت. آودالبگیان. خاچاتور کچارتسی. ایروان: ۱۹۵۸. ص ۱۳۱.

اینکه پادشاه کشور باید عادل، خیر، دانا و دلیر بوده از افتادگان دستگیری نموده بیچارگان، ستمدیدگان و ایتام بی خانه و کاشانه را یاری نماید.

می توان دلایلی را اظهار داشت و اثبات نمود که فردوسی و نظامی نیز به همین منظور به تاریخ اسکندر متشبث شده اند.

در سده های میانه، هوانس یرزنکاتسی، گریگور آغتامارتسی و سایرین نیز در مورد بخش های مجزای «تاریخ اسکندر» افکارشان را ابراز داشته یا اشعاری در آن خصوصی نگاشته اند.

هوانس یرزنگاتسی که در دوران سهمگین لشکرکشی های مغول و دوره چپاول و قتل و غارت و اسارت و سیاست سنگین مالیاتی می زیست، و شاهد عینی بر وقایع و زندگی اقتصادی و فرهنگی ارمنستان در پایان سده سیزدهم بود ، با همان دیدگاهی که کچارتسی داشت به «تـــــــاریخ اسکندر» می نگریست.

یرزنکاتسی در مورد اسکندر اشعار مقفی آنطور که کچارتسی نوشته تصنیف ننموده است. او در آثار علمی خود به تاریخ سردار بزرگ دنیای قدیم رجوع کرده است.[۱].

حدیث مربوط به داریوش و اسکندر جالب است که یرزنکاتسی در موعظه ای که در ضیافت ترتیب یافته به احترام هتوم و توروس فرزندان لوُن سوم پادشاه ارمنستان ایراد کرده است. در اینجا یرزنکاتسی با تصویر ایده های حسن اخلاَق، شجاعت و روز رستاخیز عادلانه شخصیت اسکندر در مقابل داریوش قرار می دهد.

گریگوریس آغتامارتسی نیز در باره محبوبیت «تاریخ اسکندر» در ارمنستان سخن گفته است. بررسی اشعار مقفی او که بدست ما رســـــیده نشان می دهد که محتوای تاریخ اسکندر از جانب او نیز شدیداً دگرگون نگردیده است. او نیز بسان کچارتسی، از نسخه قدیمی ارمنی آن استفاده نموده بر اساس قطعات مختلف اشعاری تصنیف می کند که خواسته است پیکر سیاسی «سلطان بی مانند» را عینیت بخشد:

ای سلطان بی مانندم، روزها و عمرت دراز باد
تو چنان پادشاهی کنی که همه جهان خوشنود باد[۲].

گریگوریس آغتامارتسی با آگاهی کامل به داستانهان اسکندر مقدونی بسیار رایج و شایع در سده های میانه به منظور آرایش اشعاری که بر اساس اینها نگاشته بود و برای توجیه همه جانبه مفاهیم آن به انحرافات لیریک متـــــوسل می گردد. این امر جالب توجه است که او نام آلکساندر را اغلب بصورت «اسکندر» بکار برده آشکارا ابراز می داشت که به منابع پارسی مربوط به اسکندر من جمله «شاهنامه» آشناست.

اسقف زاکاریا کنونیانتس، هواساپ سباستسی (سده ۱۶م.) و سایرین نیز در باره قطعات گوناگون تاریخ اسکندر اشعاری نگاشته اند.

سایات نووا نیز از جمله شعرای ارمنی سده های میانه است که به موتیوها و قهرمانان حماسه ایرانی اشاره می کند.

---

[۱] – ماخوذ از کتاب آ. سراپتان تحت عنوان «هوانس یرزنکاتسی». ایروان: ۱۹۵۸. ص ۱۲۹.

[۲] – گریگور آغاماری و تصنیفاتش. به انضمام اشعار تاریخ اسکندر. تفلیس: ۱۸۹۸. ص ۱۱۷.

مثلاً در سرود «عشق در آتش فروزان»: این شاعر و آهنگساز بر جسته ارمنی از رستم بعنوان تجسم عینی قدرت و دلاوری یاد می کند:

گر تو گردش با عشق را پرسی
رستم زال تاب نمی آورد گر پرسی[۱].

سایات نووا در سرودهای ارمنی «تو از آن سر دانایی»، «مطرود از شهر هند» و سرودهای گرجی «به باغ یارم رفتم»، «باغ پر از بلبل است». «دردی به سان دردم»، «چنان مردی هست» نیز نام رستم را یاد می کند. شاعر گر چه اشاره ای جزئی می کند ولی می فهماند که از احادیث شفاهی مربوط به رستم شایع در بین ملل ارمنی و گرجی اطلاع داشته است.

از یک واریانت سرود ارمنی «خبر به نزد بلبل رسید» چنین بر می آید که سایات نووا هفت ماجرای رستم را نیک می دانست و مطلع بود که پهلوان ایرانی بر سر راه مازندران طی برخوردی با «دیو سپید» آنرا نابود ساخته است:

هزار گز غیرت باید، تا دیو سپید دستگیر شود،
باز هم میدان نصیب رستم زال شود[۲].

سایات نووا نام اسب مشهور رستم (رَخش - رش) را بکار برده آنرا اغلب با یارش مقایسه می کند: «آنگاه که می نشینی قوش و طوطی هستی، و آنگاه که می ایستی رش نازنین» یا « گه به سان رش و گه جوربجور».

پیوند سایات نووا با حماسه ایرانی در سرودهای ارمنی «من همچون بلبلی غریب» و «چشم و ابرویت را چه کردی» نیز نمایان است. در سرود اول شاعر خطاب به یارش می گوید.

ای یار من به تو سلام می کنم، بر می گردی و می آیی
چونکه سخنت بسان بلو شاه انداز می گذرد. (ص ۱۸).

در اینجا چنانکه م. هاسراتیان بدرستی متوجه شده، سایات نووا باگفتن «بلو شاهانداز» تیر بهرام گور یکی از قهرمانان «شاهنامه» را مد نظر داشته است.

سایات نووا در سرودهای ارمنی «گوهری گران بر رویت چیده» «مطرود از شهر هند» و سرود آذربایجانی «به سخنان نوکرتان گوش فرا دهید» از اسکندر زولقار- اسکندر مقدونی- یاد می کند. قابل ذکر است که او نیز اسکندر مقدونی را بعنوان تجسم عینی عدالت و دلاوری می داند و این نکته روایتی مربوط به او را یادآور می گردد که اسکندر قبل از مرگ ثروت کلانی برای مردم بجای نهاده: «جواهر ارثی اسکندر زولقار و لعل گرانبهایی».

او در آوازی دیگر چنین می نویسد:

یاقوت گرانبها، الماس گرانبها، گردت پرز گوهر
از ارث اسکندر زولقار، هیکل جناغ شگفت آور (ص ۶۳).

سایات نووا، به افسانه عشقی همسر ارمنی الاصل خسرو پرویز ساسانی، ملکه شیرین و فرهاد سنگتراش اشاره می نماید. او هفت بار از قهرمانان این داستان رومانتیک افسانه ای یاد

---

[۱] - سایات نووا. مجموعه سرودهای ارمنی، گرجی و آذربایجانی. گردآوری، ویرایش و تحشیه طوسط موروس هاسراتیان. ایروان: ۱۹۶۳. ص ۳۰.

[۲] - پروفسور ر. آبراهامیان. سرودهای سایات نووا. تهران: ۱۹۴۳. ص ۱۳۷.

می کند. حتی در یکی از سرودهایش ، محتوای این داستان عشقی را مختصراً توضیح می دهد: فرهاد را کلنگ کشت، شیرین را خنجر».

در اینجا سایات نووا تردیدی باقی نمی گذارد که خود به ابداعیات شفاهی مربوط با شیرین و فرهاد رایج میان ملل شرق آشنا بوده، حدیث مربوط به دژ آنوش (شیرین) را می دانست.

قابل توجه است که ما اغلب اوقات در سرودهای سایات نووا به چنان یادداشت هایی در باب قهرمانان داستانی ایران برمی خوریم که در «شاهنامه» فردوسی و سایر منابع نمی یابیم.

مثلاً او در شعر «گوهری گران بر رویت چیده» در خطاب به معشوقش می گوید: «ای گیوزال ، تو همچون تخت طاووسی هستی که خسرو شاه به جای گذاشت».

پرواضح است که سایات نووا در اینجا روایتی را در مورد خسرو پرویز ساسانی مد نظر دارد که خود نیک می شناخته ولی فردوسی از آن مطلع نبوده است.

با این وصف، چنین گفته می شود که سایات نووا ادبیات پارسی را در سطحی عالی می دانسته، با «شاهنامه» فردوسی ، منظومه های نظامی و آثار سایرین آشنا بوده است.

* * *

چنین گمان می شود ، در شرایطی که «شاهنامه» بدین وسعت در ارمنستان گسترش و رواج داشت، ترجمه ارمنی آن باید در دورانهای قدیم فراهم می شد. ولی با کمال تاسف چنین نشده زیرا در غیر اینصورت در آثار مولفان قدیمی ما اشاراتی جنبی در باره آن می یافتیم.

ساموئل گلزادیانتس کوشش شایان توجهی را در زمینه ترجمه ارمنی «شاهنامه» نموده است. او در شهر شوشی داستان «رستم و سهراب» را بسال ۱۸۹۳ و قطعه «ضحاک و آژداهاک بیوراسب» را یکسال بعد منتشر ساخت.

پس از س. گلزاریان، ه. تیراکیان محقق-زبانشناس و پزشک دربار ایران به ترجمه «شاهنامه» فردوسی همت گمارده است. او بسال ۱۹۰۹ داستان «قطعه اردشیر بابکان» را در نیویورک منتشر نمود. این کتاب شامل پیشگفتار چهار صفحه ای بود که تحت عنوان «سخنی چند در باب فردوسی» قرار داشت. او در این جا اطلاعات مختصری در خصوص زندگی شاعر بزرگ داده میراث ادبی او را ارزیابی می کند. متن اصلی کتاب که حاوی ۱۹۷۵ سطر است از سه بخش تشکیل می شود که مترجم کوشیده بود شکل وزنی «شاهنامه» (۱۱ سیلاب) را حفظ نماید. سایر ترجمه های ه. تیراکیان از «شاهنامه» نیز بر ما شناخته است، اینها در شماره های ۵-۴-۳-۲-۱ سال ۱۹۰۶ و شماره های ۱-۲ سال ۱۹۰۷ مجله «آناهیت» به چاپ رسیده اند.

از دیگر مترجمان ارمنی «شاهنامه»، گورگ آساتور است. نخستین ترجمه او ، بخش «بیژن و منیژه»- بسال ۱۹۲۴ در مجله «نورک» چاپ شد. آنگاه در سال ۱۹۳۴ بخش «رستم و سهراب» در کتابی جداگانه به طبع رسید که هجونامه مشهور فردوسی و پیش در آمد داستان «بیژن و منیژه» نیز در آن گنجانده شده بود.

سوغومون تارونتسی نیز ترجمه هایی از «شاهنامه» بعمل آورده است. او «هجونامه سلطان محمود» و چند قطعه از «شاهنامه» را برگردانده است.

پروفسور روبن آبراهامیان بسال ۱۹۳۴ قطعه «بهرام گور و آزاده» را در تهران ترجمه و آنگاه کتاب تحقیقی اش «فردوسی و شاهنامه اش» را منتشر ساخت. این کتاب نه تنها شامل ترجمه هایی از «شاهنامه» بود بلکه سایر شعرای پیش از فردوسی را نیز شامل می گشت. در شماره های پنجم و ششم همان سال مجله «آناهیت»، «هجونامه» شاعر بزرگ به ترجمه مهرداد تیراکیان چـــــاپ می شود در شماره های اول و دوم سال ۱۹۳۵ این مجله ترجمه دیگر وی از «شاهنامه» به طبع می رسد. پس از آن برای مدتی گویا هیچگونه ترجمه ای از «شاهنامه» بزبان ارمنی صورت نمی گیرد. تنها در سال ۱۹۴۲، انتشارات دانشگاه دولتی ایروان مجموعه «فردوسی» اثر آکادمیسین هراچیا آجاریان ارمنی شناس برجسته را منتشر می سازد که قطعات «فردوسی در مورد ارمنیان» با ترجمه تحت اللفظی ارمنی و متن اصلی در آن می گنجید.

قرائن سالیان اخیر گواه بر این امر است که تلاش ارمنیان برای ترجمه «شاهنامه» فردوسی ارزش و مقام جدیدی یافته است. بهترین نمونه آن ترجمه منظومه «سیاوش» است که سرگی اوماریان آنرا با موفقیت انجام داده است. مترجم در کتاب خود چندین بخش گنجانده است: «منشاء شاهنامه» «واقعیاتی در مورد دقیقی شاعر»، «چگونه «شاهنامه» را ابداع کردم»، «مدح ابومنصور» «موشغ ارمنی»، که مترجم آنها را به دو بخش تقسیم کرده است یعنی «ایرانیان به ارمنیان کمک می کنند» و «ارمنیان به ایرانیان کمک می کنند» و منظومه «سیاوش».

س. اوماریان منظومه های «زال و رودابه»، «رستم و سهراب» را ترجمه کرده است که انتشارات «هایاستان» آنها را در ۱۹۶۴ و ۱۹۶۷ بصورت کتابهای جداگانه چاپ و منتشر ساخته است.

***

فردوسی و اثر جاودانی او باعث ستایش عظیم نویسندگان ارمنی گشته است. هنوز بسال ۱۸۴۶، پس از انتشار اثر مشهور استپانوس نازاریانتس، کتاب «تاریخ پارسیان» اثر مسروپ تاغیادیان چهره نامدار بیداری ادبی و فرهنگی و جنبش ملی ارمن در کلکته انتشار می یابد. م. تاغیادیان در این کتاب با شرح تاریخ ایران، در کنار مستبدان پارسی شاعران برجسته آن را نیز ذکر کرده میراث ادبی آنان را در سطحی عالی ارزیابی می نماید. م. تاغیادیان با ذکر حافظ، سعدی و دقیقی، در مورد فردوسی با علاقه ای خاص سخن می گوید که بر اساس «شاهنامه» نیمه تمام دقیقی شاهکار خود «شاهنامه فردوسی» را پدید آورد[۱].

پس از م. تاغیادیان، رافی رمان نویس بزرگ ارمنی به ارزیابی «شاهنامه» می پردازد و چنین می نویسد:

«اثر شگفت انگیز فردوسی یعنی «شاهنامه»، این گنجینه جاودانی داستانسرایی مردمی گر چه صحت تاریخی والتر اسکات را ندارد ولی استادی داستانسرایانه آن بر «ایلیاد» هومر برتری دارد. قهرمانان فردوسی با قدرت عظیم خود نمایان می گردند و نیروهای خارق

[۱] – تاریخ پارسیان. مسروپ د. تاغیادیان (سارکاواک ارشد اجمیادزین مقدس). کلکته: ۱۸۴۶. ص ۷۵.

العاده ای از خود نشان می دهند، که خصایص روحی انسان و اندیشه های نیک با صحت و صداقت کامل در آنها محفوظ است»[۱].

در مورد فردوسی و اثر عالی او، سمبات شاه عزیز شاعر نامی ارمنی نیز مطالبی نوشته است. سمبات شاه عزیز به مناسبتی از گریگور ماگیستروس ذکر می نماید که داستان عهد جدید و قدیم «خدای مسیح» را در سه روز به شعر درآورده بود، آنگاه اظهار می کند که مولف ارمنی در این کار از «فردوسی شاعر تأسی جسته است». او اضافه می کند که در هر دوی آنها «شکل شعری یکسان است» و این امر حائز اهمیت است که «یکی از عصر افسانه ای پارس شروع و تا عصر خود ادامه می یابد و دیگری از آدم تا ظهور دوم»[۲].

جالب توجه است که «شاهنامه» فردسی در رابطه با تفسیر مسایل زبانی نیز در میان ارمنیان ارزیابی گردیده است. حال ببینیم در «مقدمه تاریخ یغیشه» منتشر شده توسط پرتوگال میکائل پاشا چه نوشته شده است:

«زمانی که خود دگرگونی هایی را که زبان فارسی از زمان داریوش ویشتاسپ تا اردشیر ساسانی و سپس فردوسی متحمل گردیده می بینیم مشکل می توانیم باور کنیم که تیگران ارمنی زاده و ورامشاپوه می توانستند سخنان یکدیگر را در صورت ملاقات بفهمند، چنانکه مشهود است، اردشیر، یزدگرد و فردوسی هم نباستی می توانستند زبان داریوش را درک نمایند...»[۳].

فردوسی و «شاهنامه» در بین ارمنیان با سخنان شاعرانه نیز مورد ستایش قرار گرفته اند. ی. چارنتس، ن. زاریان، س. تارونی، ه. شیراز و دیگران اشعار نغزی در مدح او سروده اند.

حال دو بیتی چارنتس را که به فردوسی بزرگ تقدیم گشته در اینجا می آوریم:

با تلاش شاعرانه ات بسیاری شاهان را مزین کرده ای فردوسی
لیک شاهی نبود تا زندگی بی یار و یاورت را جلا دهد ای فردوسی

مدح سوزان لشکرکشی های شاهنشاهان
جلا نداد نه به مرگت حقیر و نه عمرت یتیم.[۴]

---

[۱] – رافی. در باره ادبیات. ایروان: ۱۹۵۸. ص ۱۱۲.
[۲] – سمبات شاه عزیز. نامه های تابستان. مسکو: ۱۸۹۷. ص ۱۱۷.
[۳] – نبرد ارمنیان و وارتان اثر وارتاپت یغیشه و انتقاد میکایل پاشاپرتوگال.
[۴] – ی. چارنتس. کتاب راه. ایروان: ۱۹۳۳. ص ۲۲۹.

آپاگا فصلنامه بین المللی ایرانشناسی و ارمنی شناسی

شماره ۸۰ زمستان ۱۳۹۸

صاحب امتیاز و مدیر مسئول

ادیک باغداساریان

صندوق پستی شماره ۹۴۸۸-۱۵۸۷۵

تهران - ایران

نشانی اینترنت www.ApagaOnline.com و www.apagamonthly.4t.com

پست الکترونیکی apaga98@hotmail.com

ISSN 1682-5438

فهرست

فارسی «شاهنامه» و ادبیات آتی ارمنی

ارمنی ارمنستان ماه مه ۱۹۲۰ بخش ۱

انگلیسی تاریخ پزشکی ارمنیان – بخش ۱

مقالات و دیدگاه های مندرج در نشریه لزوما" بیانگر موضع "آپاکا" نیست.

نشریه در حک و اصلاح مقاله ها مجاز است.

مقالات و مطالب رسیده باز گردانده نمی شود.

استفاده از مطالب "آپاگا" با ذکر ماخذ آزاد است.

شمارگان ۱۰۰ بها ۱۰۰۰۰ تومان

چاپ احسان-تهران چهارراه ولیعصرپلاک ۱۱۴۸

APAGA
Quarterly

آپاگا
فصلنامه

فصلنامه فرهنگی – اجتماعی مطالعات شرق شناسی ، ایرانشناسی و ارمنی شناسی
An International Journal of Oriental Studies

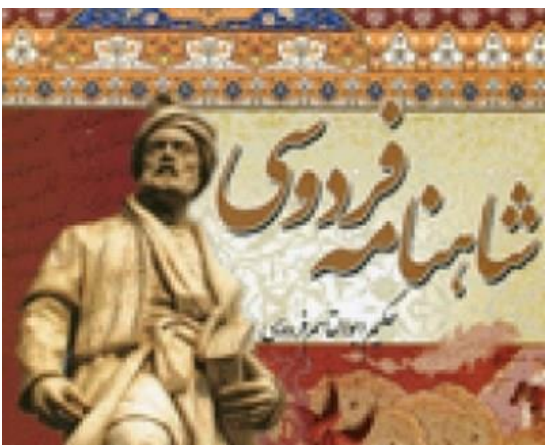

ISSN 1682-5438

شماره ۸۰ زمستان (اسفند) ۱۳۹۸
No. 80, Մարտ 2020